

М. Беззуб'як

ТРАДИЦІЇ ТА ЗАПОЗИЧЕННЯ В СУСПІЛЬНІЙ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ КРАЇН

Від самого початку зародження сучасної індустріальної цивілізації одним із головних механізмів її розвитку був механізм наслідування, коли країни і народи, котрі вважалися (або самі себе вважали) відсталими намагалися шляхом копіювання провідних держав світу перемогти чи, принаймні, зрівнятись з ними в глобальній конкурентній боротьбі. Свого часу, видатний класик сучасної суспільної думки Г. Тард стверджував: «...не слід забувати видатного історичного явища... а саме: перемежованих міжнародних приступів наслідування, цілковито невмотивованих...»¹. Подібним чином С. Хантінгтон визначав один із факторів «третьої хвилі» демократизації світу як «ефект снігової кулі», тобто просте наслідування демократичних країн.

Безперечно, запозичення позитивного досвіду інших може вважатися одним із механізмів розвитку. Однак, таке запозичення

---

¹ Тардъ Г. Происхождение семьи и собственности. — СПб: Издание В. И. Губинского, 1906. — с. 1.

повинно бути максимально осмисленим і вибіркоvim. Осмисленим — в сенсі передбачення і прогнозування наслідків, а вибіркоvim — в сенсі сумісності з традиційним укладом народу-реципієнта. Слід мати на увазі, що позитивний досвід інших народів, перенесений до цілковито іншого геополітичного, расово-етнічного, цивілізаційного, політичного та економічного середовища, може призвести до негативних наслідків, спричинивши внутрішню дисфункцію чи, навіть, руйнацію та зовнішню залежність. Крім того, соціальне наслідування і запозичення не є одностороннім процесом, який стосується винятково народів і країн-реципієнтів. Держави — об'єкти наслідування також можуть бути зацікавленими в копіюванні і відтворенні їх цінностей та інститутів, адже в такий спосіб вони отримують засіб контролю і домінування. Контролювати стандарти світового розвитку — значить контролювати сам цей розвиток. Крім того, мова йде про нав'язування потенційним конкурентам власних «правил гри», що цілком природно, адже рідко коли наслідувач певних цінностей, інститутів та форм соціальної практики перемагав їх творця.

Проблематика «запозичення і наслідування» як механізму суспільного розвитку і міжнародної конкуренції, в цілому, зводиться до питання селекції, тобто виокремлення з усього масиву зарубіжного досвіду найпотрібнішого для певної країни на певному етапі її історії. Механізм наслідування ефективно спрацьовує лише в поєднанні з механізмом селекції. Одним із головних засобів такої селекції є традиція чи, радше, система традицій певного народу, яка формує його традиційний уклад. Власне традиція і є апробованим історичним досвідом з яким зіставляється досвід запозичений. В разі суперечності між першим і другим запозичення є не просто не доцільним, але й шкідливим.

Наслідування вимагає особливого вміння від керівників та правлячої верстви країни-реципієнта, вміння поєднати традицію з інновацією. Тут також чимало залежить від консервативної стійкості самого народу, його готовності відстоювати власний традиційний уклад суспільного життя. Окрім функцій селекції, традиції виконують функцію легітимації, даючи можливість максимально підтримати політичну стабільність в процесі соціальної трансформації. Однак, ця легітимізуюча функція цілковито впливає з функції добираючої, адже, запозичення правлячою верствою зарубіжного досвіду, який суперечить національним традиціям неминуче призведе до делегітимізації всієї владної піраміди.

Політичні перетворення в посткомуністичних суспільствах можуть також розглядатися як наслідування ними стандартів суспільств євроатлантичної сфери, що актуалізує проблематику співвідношення інноваційного запозичення і національної традиції. Постає питання: «Наскільки цілі демократичних та ринкових перетворень відповідають традиційному укладу країн — об'єктів реформ?». Демократичне державотворення, витворення політичної нації і громадянського суспільства мають відповідати традиційним формам політичного життя та мислення східноєвропейських народів і, зокрема, народу українського, постаючи результатом історичного синтезу, а не історичного самозаперечення.

Досвід китайських реформ дає серйозний привід для роздумів тим, хто прагне теоретично зрозуміти і практично віднайти найоптимальніше співвідношення між традиційним укладом та інноваційним запозиченням в процесі соціальних трансформацій. Особливу увагу привертає аксіологічний аспект реформування сучасного Китаю. Конфуціанство, як ключовий елемент традиційної культури китайців, є важливим фактором економічного «дива» на теренах Південно-Східної Азії.

В різні часи цей різновид релігійної етики оцінювався по-різному, однак завжди визначався як ключовий фактор політичного та економічного життя. Нині, чимало суспільствознавців вважають, що, в дійсності, факторами китайського і, загалом, південно-східноазійського економічного успіху були державне втручання, а також ставка на експортну зорієнтованість економіки. Втім, чим далі тим очевиднішою стає позитивна роль й конфуціанської етики. Передусім, йдеться про такі базові цінності конфуціанства: визначальна роль сім'ї в суспільному житті; акцентування високого значення та престижності науки й освіти; вишукана східна пластичність в стосунках з іншими людьми; розвинена трудова етика; відсутність табу (головним чином, кастових) на вільну вертикальну соціальну мобільність; шанобливе ставлення до влади.

Разом з тим, слід ще раз наголосити, що конфуціанство як фактор економічного розвитку не отримало однозначних оцінок ні в соціальній теорії, ні в соціальній практиці. М. Вебер, протиставляючи протестантську етику конфуціанській, вважав, що саме перша створює сприятливі передумови для розвитку капіталізму. Натомість, друга мало придатна для ринку та буржуазної економіки, більше відповідаючи інтересам бюрократії та інтересам сім'ї. Отже, за веберівськими твердженнями, конфуціанство є релігією та етикою

етатистською і фамілістичною².

Вочевидь, слід припустити, що різні системи релігійної етики спрацьовують по різному в різних історичних ситуаціях. Так само конфуціанство навряд чи перетворилося б на ціннісний фактор економічного розвитку якби не було відповідної політики держави, яка й активізувала в ньому ті елементи, що такому розвитку сприяють. Існують різні моделі тієї ж ринкової економіки. В одних моделях (наприклад, винятково ліберальних) конфуціанство може виконувати стримуючу роль. Натомість, в тих ринкових моделях, де сім'я та держава відіграють прогресивну (передусім, модернізуючу) роль, постаючи активними учасниками економічного процесу, конфуціанство може й справді виявитись ціннісною силою, яка сприяє розвитку господарства. Крім того, конфуціанство може ще визначатися як інституціоналізація рутини — релігійна етика тисячолітніх імперій, а не систем ґрунтованих на конкуренції та індивідуальній свободі, що породжує певні суперечності між ним та шумпетерівським визначенням капіталізму в сенсі творчої деструктивності. Однак, можливо й тут мається на увазі лише певна стадія в розвитку європейської буржуазно-індустріальної цивілізації, яка також може втратити революційність та перетворюючу динаміку, відчувши потребу в релігійній етиці подібній до конфуціанства. Отож, в китайському випадку, конфуціанство є більш сумісним не стільки з ринком та лібералізмом, скільки з новою політикою китайської держави та новим статусом китайської сім'ї, котрі частково звертаються до ринку та лібералізму в своїх інтересах.

Пострадянські країни і країни Південно-Східної Азії вже тривалий час перебувають в стані соціальної трансформації. Однак, результати означеної трансформації є різними. Все це спонукає до порівняння умов та методів реформування цих двох груп транзитивних суспільств. Серед ознак, які відрізняють реформи в Південно-Східній Азії від реформування посткомуністичних суспільств виокремлюються: поступовість та еволюціонізм здійснення перетворень; більша продуманість і швидкість прийняття стратегічних рішень; визначальніша роль держави; стабільна міжнародно- та внутрішньополітична ситуація; ціннісно-культурна специфіка південно-східноазійських країн; переважна аграрність та традиціоналістськість цих соціумів; сприятлива демографічна

---

² Weber M. The sociology of religion / Max Weber; introduction by Talcott Parsons. — Boston: Beacon Press, 1991. — с. 36, 90, 120, 255.

ситуація (існування значних трудових ресурсів, що прискорено відтворюються); відсутність розвинених і структурованих промислових комплексів, які мають вузьку галузеву спеціалізацію і потребують великих ресурсів. Власне всі ці відмінності і пояснюють різноманітні економічні «дива», продемонстровані країнами Південно-Східної Азії. Очевидно, що для того аби повторити шлях Тайваню чи Китаю, пострадянським країнам слід, зокрема, пройти шлях деіндустріалізації і знову стати аграрними, а для цього нині чимало робиться українськими олігархами. Хоча й такої деградації буде недостатньо, оскільки демографічна ситуація є зовсім іншою. Дивним чином те, що донедавна вважалося перевагою пострадянських суспільств — їх потужна виробничо-технологічна база, стало перешкодою на шляху лібералізації.

Успішним може бути лише те залучення чужих рецептів соціальної трансформації, яке не суперечить базовим традиціям країни-реципієнта, а самі рецепти адаптуються консервативним чином. Європейський консерватизм розробив одну з перших «стратегій адаптації» іноземного досвіду до національних умов. Найпоказовішою, в цьому сенсі, є робота Е. Бьорка «Роздуми про революцію у Франції». Саме тут він говорить про неможливість тотальної перебудови суспільства на основі «геометрично-арифметичних конституцій»; про необхідність ґрунтувати всі соціальні перетворення на принципові «вірності старовині», а державу розглядати як «фамільне майно»; про базову установку будь-якої соціальної трансформації — «зберігати і вдосконалювати»; про політичний устрій певного народу як об'єктивну історичну даність, а отже неможливість його обирати; про базові політичні цінності консервативного суспільства — єдність, мир і спокій. Отже, саме класичний європейський консерватизм дає найоптимальніші приписи, принаймні для європейців, яким чином здійснювати залучення іноземного досвіду та його інтеграцію до власного суспільства.

Успіх ліберально-демократичної економічної та політичної моделі в одних суспільствах та малий успіх чи, взагалі, провал в інших, зумовлює потребу аналізу характеристик цих соціумів. Подібну спробу зробив видатний сучасний суспільствознавець Ф. Фукуяма. На його думку, вирішальними в економічних перетвореннях є суто культурні фактори, тобто та система цінностей, яку сповідує певне суспільство. Згідно з Ф. Фукуямою, макроекономічна стратегія, попри її вирішальне значення, має реалізовуватися на ґрунті

культурного контексту, причому, чим більше різняться характеристики суспільства — донора рецептів реформ і суспільства-реципієнта, тим вагоміша роль культурних чинників. Причому, видатний автор бере лише окремі аспекти культури — ті, що причетні економічній діяльності. Йдеться про цінності, які забезпечують соціальну солідарність, або, як він визначає, «спонтанну соціалізованість». В різних суспільствах існують різні форми солідарності, які гарантуються різними цінностями та різними етичними системами, однак, жодне суспільство не проіснує без такої солідарності тривалий проміжок історичного часу. «Господарююча спільнота має культурну природу і опирається в своїй діяльності не на зафіксовані регламентації, а на групу етичних навиків та взаємних моральних зобов'язань, засвоєних його членами»³.

Відтак, Ф. Фукуяма виокремлює два типи соціумів: з високою і низькою спонтанною соціалізованістю. До першого типу він зараховує американське, німецьке, японське суспільства; до другого — китайське, французьке, італійське. В соціумах першого типу, звязки суспільної солідарності, ґрунтовані на моральній довірі, можуть утворюватись між різними людьми, тобто між людьми, котрі не є родичами і не належать до однієї кровно-родинної групи. Мова йде про здатність засновувати асоціативні організації та підтримувати їх функціональну цілісність впродовж доволі тривалого часу. Показово, що саме на цій здатності американців, як одній з їх визначальних національних характеристик (поряд з релігійністю), наголошував А. де Токвіль. Зазначена особливість цього різновиду суспільств позначається на їх економічній системі, в якій домінують великі корпорації, натомість, сім'я не відіграє визначальної економічної ролі, а рівень втручання держави в економіку є мінімально необхідним. Отже, за умов схильності членів суспільства до взаємодовір'я, вони спроможні утворювати великі економічні організації.

Висока спонтанна соціалізованість певного соціуму визначається його попередньою історією — місцем в ній різноманітних добровільних корпорацій та об'єднань, специфікою еволюції інститутів державності та сім'ї, типом релігійності. Отже, з цих думок Ф. Фукуями, випливає, що суспільства з високим ступенем спонтанної соціалізованості більш підходять для запозичення та запровадження демократії й ринкових умов. Інакше кажучи, справді

---

³ Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию: Пер. с англ. / Ф. Фукуяма. — М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. — с. 23.

ринковими та демократичними (в тому числі, створити громадянське суспільство і політичну націю) можуть бути лише ті соціуми, яким властивий високий ступінь довіри між людьми не зв'язаними родинними узами, що ставить під сумнів його об'єктивність, адже він, хай і неявно, орієнтується на американську суспільну модель. Упередженість аналізу Ф. Фукуями криється ще й у тому, що за критерій типологізації суспільств він обирає їх успіх на ниві лібералізації (ринкових реформ та демократизації).

Виокремлюється й інший тип суспільств, які цей автор визначає як сімейно-родинні. Сферою солідарності і, відповідно, моральної довіри в таких соціумах є сім'я. Економіки цих країн мають розвинені мережі сімейного бізнесу (дрібного і середнього), їм властивий високий рівень державного втручання, спрямований, передусім, на утворення і підтримку великих корпорацій. Ф. Фукуяма говорить про «сідлоподібну» структуру економік таких країн, де, з одного боку, існує безліч, мережево пов'язаних, дрібних і середніх сімейних фірм, а, з іншого боку, декілька надпотужних і надвеликих корпорацій, утворених за підтримки держави.

Отже, будь-яке запозичення міжнародних стандартів чи позитивного іноземного досвіду реформування і переустрою суспільств «вступає в реакцію» з традиційним укладом народу-реципієнта. Така взаємодія традицій та інновацій може мати декілька наслідків. Найкращим і найоптимальнішим є історичний синтез, коли запозичення поєднується з традиційним укладом. Дещо гіршою є ситуація розколу між традиціоналістським сегментом суспільства і модерністським.

Однак, найнебезпечнішим є історичний випадок цілковитого знищення традицій, їх заміни штучними запозиченими формами політичного, економічного, культурного життя. В цьому випадку, цілковито реформований соціум може отримати формальні інституції демократичної держави, громадянського суспільства і політичної нації, проте, втратити ідентичність, тобто втратити самого себе. Такий соціум не буде життєздатним, підтримуючись винятково силами та культурним впливом держав — об'єктів наслідування, які, переважно, належать до світ-системного ядра, тобто до глобального центру сил, адже, зазвичай, копіюють сильніших та успішніших. Тут спостерігаємо ще одну функцію традиції — функцію самозбереження, коли традиційний уклад відіграє роль культурно-історичної ніші до якої відступає транзитивний соціум в разі провалу реформістсько-модернізаційних зусиль. На жаль, Україна,

як і решти країн східноєвропейських теренів, позбавлена такого традиціоналістськи затишного історичного притулку, оскільки часи тоталітарної індустріалізації та «культурної революції» цілковито знищили її традиційний уклад. Інша річ — країни Центральної Азії, які зберегли традиційні форми суспільного побутування і тепер мають історичну нішу та простір для історичного маневру.